

УДК 364/442

Євдокимова І. А.

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНИХ ТА КОМУНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ У ЗАДОВОЛЕННІ ПОТРЕБ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В М. ХАРКОВІ

У статті надано огляд результатів соціологічного дослідження проблем діяльності державних та комунальних соціальних служб міста Харкова в задоволенні потреб внутрішньо переміщених осіб.

Автор характеризує діяльність державних та комунальних соціальних служб міста за такими критеріями, як ставлення до внутрішньо переміщених осіб, форми їх підтримки, додаткове фінансування, залучення волонтерів, ефективність діяльності та ін.

В статті виокремлено головні проблеми, які виникають в діяльності соціальних служб міста на персональному та організаційному рівнях. До головних проблем, які виникають в роботі з внутрішньо переміщеними особами на рівні всієї організації, віднесено відсутність необхідного фінансування, брак кадрів, відсутність чіткого правового механізму щодо роботи з внутрішньо переміщеними особами. До головних проблем, які виникають на персональному рівні, віднесені значна кількість клієнтів та патерналістські настрої з боку переселенців, «емоційне вигорання» працівників соціальних служб міста та ін.

Крім того, автором запропоновано напрями подальших соціологічних досліджень діяльності державних та комунальних соціальних служб, які працюють з внутрішньо переміщеними особами в Україні: інформаційні потреби працівників соціальних служб, ефективні практики співпраці з волонтерами та ін.

Ключові слова: соціальна служба, державні соціальні служби, комунальні соціальні служби, внутрішньо переміщені особи та ін.

В статті представлений огляд результатів соціологічного дослідження проблем діяльності державних та комунальних соціальних служб міста Харкова в задоволенні потреб внутрішньо переміщених осіб.

Автор характеризує діяльність державних та комунальних соціальних служб міста за такими критеріями, як ставлення до внутрішньо переміщених осіб, форми їх підтримки, додаткове фінансування, залучення волонтерів, ефективність діяльності та ін.

В статті виокремлено головні проблеми, які виникають в діяльності соціальних служб міста на персональному та організаційному рівнях. До головних проблем, які виникають в роботі з внутрішньо переміщеними особами на рівні всієї організації, віднесено відсутність необхідного фінансування, брак кадрів, відсутність чіткого правового механізму щодо роботи з внутрішньо переміщеними особами. До головних проблем, які виникають на персональному рівні, віднесені значна кількість клієнтів та патерналістські настрої з боку переселенців, «емоційне вигорання» працівників соціальних служб міста та ін.

Крім того, автором запропоновано напрями подальших соціологічних досліджень діяльності державних та комунальних соціальних служб, які працюють з внутрішньо переміщеними особами в Україні: інформаційні потреби працівників соціальних служб, ефективні практики співпраці з волонтерами та ін.

Ключевые слова: социальная служба, государственные социальные службы, коммунальные социальные службы, внутренне перемещенные лица и др.

This article provides an overview of the results of sociological research of problems of state and municipal social services of Kharkov to meet the needs of internally displaced persons.

The author describes the activities of the state and municipal social services of the city according to the such criteria as attitude to internally displaced persons, forms of their support, additional financing, the involvement of volunteers, effectiveness and others.

The article singled out the main problems that arise in the social services of the city on a personal and organizational level. The main problems that arise in dealing with displaced at the organizational level are the lack of necessary funding, lack of training, lack of a clear legal framework for working with the displaced and others. The main problems that arise on the personal level include the following: a large number of customers and the paternalistic model of behavior of internally displaced persons, "emotional burnout" of social workers and others.

In addition, the author suggested directions for the further sociological studies of state and municipal social services that work with displaced in Ukraine: the information needs of social workers, effective practices of cooperation with volunteers and others.

Key words: *social services, public social services, public social services; internally displaced persons and others.*

Однією з загроз, яка постала перед українським суспільством в останні роки та була для нього раніше невідомою, стала поява значної кількості внутрішньо переміщених осіб, які потребують негайної соціальної підтримки. Суспільство вимушено було в досить короткий термін відреагувати на неї, активізувати наявні ресурси з тим, щоб таку соціальну підтримку надати. В умовах серйозних економічних труднощів та браку часу необхідно було створити законодавчу базу та сформувавши відповідні механізми її реалізації. Одним з таких механізмів стала система соціальних служб, провідну роль в якій відіграють різноманітні державні та комунальні організації та установи.

Важливою складовою реакції з боку суспільства на означену проблему стала також поява численних соціологічних досліджень, присвячених вивченню, в першу чергу, потреб та проблем внутрішньо переміщених осіб. Так, протягом 2014-2016 рр. соціологічні дослідження, які спрямовані на вивчення потреб внутрішньо переміщених осіб із зони АТО, та проблем, з якими вони стикаються на території вимушеного перебування, набули поширення в Україні [4; 5; 7; 8; 9; 10].

В той же час вивченню проблем, що виникають в діяльності державних та комунальних соціальних служб, які безпосередньо працюють з внутрішньо переміщеними особами та надають їм соціальні послуги, майже не приділяється уваги з боку соціологів. Але, на наш погляд, така інформація дозволила б краще зрозуміти соціальне обслуговування внутрішньо переміщених осіб в Україні, розробити рекомендації щодо його вдосконалення та в кінцевому рахунку зробити систему соціального обслуговування вимушено переміщених осіб більш ефективною та такою, що відповідає реальним потребам цієї групи.

Meta statmi – визначити головні проблеми в діяльності державних та комунальних соціальних служб в задоволенні потреб внутрішньо переміщених осіб в Україні (на прикладі м. Харкова), а також актуальні напрями подальших соціологічних досліджень їх діяльності.

Харківська область за кількістю внутрішньо переміщених осіб займає третє місце в Україні після Донецької та Луганської областей. За даними Регіонального представництва Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) у Білорусі, Молдові та Україні станом на 14 серпня 2015 року загальна кількість внутрішньо переміщених осіб в Харківській області становила 185 600 осіб [16].

Слід зазначити, що формування системи державних та комунальних організацій та установ для роботи з внутрішньо переміщеними особами в Харківській області та м. Харкові, як і по всій Україні, здійснювалося не шляхом створення нових видів соціальних служб, які б працювали з даною групою населення, а переважно за рахунок орієнтації діяльності вже існуючих державних та комунальних соціальних служб на соціальне обслуговування нової соціальної групи. До складу цієї системи слід віднести Державну службу з надзвичайних ситуацій України в Харківській області; Департамент праці та соціального захисту населення Харківської обласної державної адміністрації; Службу у справах дітей Харківської обласної державної адміністрації; Департамент праці та соціальної політики Харківської міської ради та його управління (Управління праці та соціальних питань, Управління служб у справах дітей та ін.), районні управління праці та соціального захисту населення в м. Харкові; Харківський обласний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, Харківській міський центр соціальних служб

для сім'ї, дітей та молоді "Довіра", районні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в м. Харкові; Харківський обласний центр зайнятості, Харківський міський центр зайнятості; Державну міграційну службу України в Харківській області та її районні відділення; Головне управління Пенсійного фонду України в Харківській області та його районні відділення в м. Харкові; територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг) за місцем фактичного проживання (перебування) в м. Харкові; Харківський обласний центр соціально-психологічної реабілітації дітей «Гармонія», Харківський міський центр соціальної реабілітації дітей-інвалідів та інвалідів дитинства «Промінь» та інші спеціалізовані соціальні служби області та міста.

В жовтні 2015 року в межах науково-дослідної роботи «Інформування громадськості про розширення ринку соціальних та соціально-медичних послуг в Харківському мегаполісі в умовах кризової ситуації» кафедрою соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за підтримки студентів соціологічного факультету було проведено соціологічне дослідження проблем діяльності державних та комунальних служб міста Харкова в роботі з внутрішньо переміщеними особами. Дослідження носило розвідувальний характер, тому що проводилося в ситуації, коли діяльність державних та комунальних соціальних служб щодо надання підтримки внутрішньо переміщеним особам в Україні та зокрема в м. Харкові мало або взагалі не вивчена. Для проведення дослідження був обраний *метод напівстандартизованого інтерв'ю*. Емпіричну базу дослідження склали дані опитування 32 працівників державних та комунальних соціальних служб міста Харкова, які безпосередньо надають послуги вимушеними переселенцями із зони АТО, а саме: 10 працівників районних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ), 8 працівників районних управлінь праці та соціального захисту населення, 9 працівників територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг), 3 працівників центрів зайнятості та ін. Вибір працівників саме з цих соціальних служб міста був обумовлений тим, що найбільшу підтримку внутрішньо переміщені особи одержують від організацій та установ, які розташовані саме за місцем їх фактичного проживання (перебування), тобто – працюють на рівні районів міста. Крім того, за даними інших соціологічних досліджень, саме до ЦСССДМ, районних управлінь праці та соціального захисту населення найчастіше звертаються внутрішньо переміщені особи по допомогу [3; 5].

На думку більшості опитаних (25 осіб), Харків взагалі виявився готовим до прийому внутрішньо переміщених осіб. Крім того, ставлення населення міста до цієї групи населення виявилось також досить позитивним (відзначили 25 опитаних з 32). Внутрішньо переміщені особи зіткнулися з багатьма проблемами. В цій ситуації вони, на думку опитаних, потребують в тому числі додаткових соціальних послуг та організацій, через які вони надаватимуться, а саме: консультаційних пунктів, куди можна звернутися за допомогою в оформленні юридичних документів, отриманні інформації щодо вирішення правових питань (відзначили 29 опитаних); в соціально-реабілітаційних центрах (відзначили 24 опитаних); в клубах та групах, де можна отримати поради від осіб, які мають аналогічний досвід (20 опитаних) тощо.

В найбільшому ступені покращення життя внутрішньо переміщених осіб залежить, на думку опитаних, від держави, а також місцевих органів соціального захисту та охорони здоров'я. (Див. рис.1).

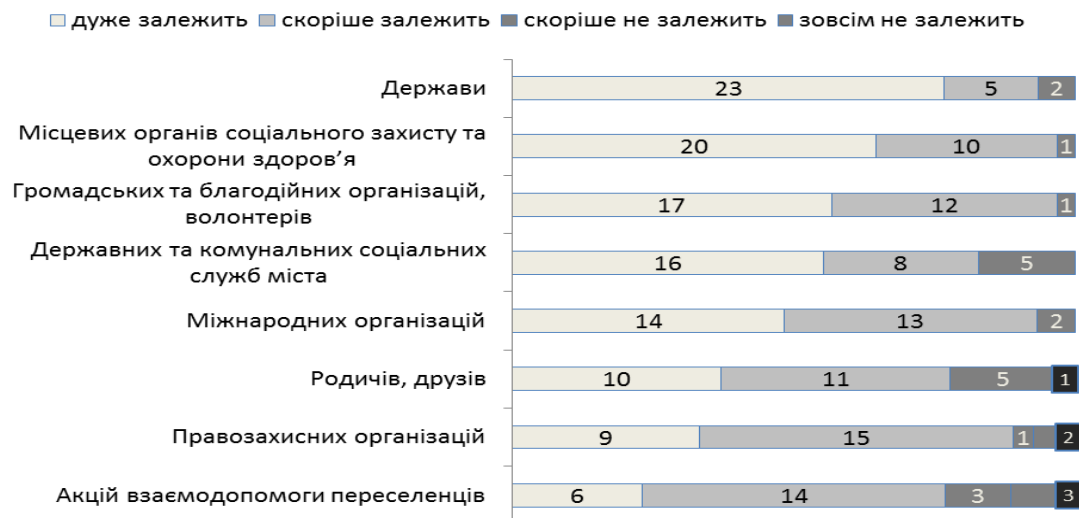

Рис. 1. Оцінки працівниками соціальних служб ступеня залежності покращення життя внутрішньо переміщених осіб від окремих суб'єктів та інституцій (абсолютне значення, n=32)

Соціальні служби міста надають послуги різним категоріям внутрішньо переміщених осіб. Зі всіма групами працюють переважно районні управління праці та соціального захисту населення, а також ЦСССДМ. Служби надають внутрішньо переміщеним особам різні види соціальних послуг в залежності від спрямованості своєї діяльності. Аналіз відповідей на запитання щодо *послуг внутрішньо переміщеним особам, які є найскладнішими для соціальних служб*, дозволяє припустити, що для більшості такою послугою виявилось надання їм житла. Взагалі ж працівники ЦСССДМ найчастіше в якості найскладніших послуг називали надання житла, послуги з реєстрації та працевлаштування. В службах зайнятості – послуги з пошуку підходящої роботи за професією, яка не є типовою для регіону. В районних управліннях праці та соціального захисту населення – послуги з надання житла та нових видів грошової допомоги.

Більше половини соціальних служб, працівники яких взяли участь в опитуванні (21 респондент), залучає до своєї роботи з внутрішньо переміщеними особами волонтерів.

Незважаючи на те, що в значній кількості соціальних служб змінилася специфіка діяльності та збільшився об'єм роботи у зв'язку з обслуговуванням внутрішньо переміщених осіб, *додаткового фінансування* більшість з них не отримала. Так на запитання «Чи отримала організація додаткове фінансування для роботи з внутрішньо переміщеними особами?» переважна більшість опитаних (26 осіб з 32) відповіла негативно. Всі опитані відзначили, що в їх організаціях не були введені додаткові ставки для роботи з внутрішньо переміщеними особами, а також те, що жоден з працівників їх служб не отримує додаткову винагороду за роботу з ними.

Опитані досить високо оцінили рівень кваліфікації працівників своїх соціальних служб: більшість відзначила його як «високий» (27 з 32). На думку респондентів, працівники їх соціальних служб позитивно ставляться до внутрішньо переміщених осіб (варіант відповіді «скоріше позитивно» – обрали 10 осіб, а «позитивно» – 22 особи). Слід також зазначити, що у порівнянні з оцінками ставлення населення міста до внутрішньо переміщених осіб, ставлення працівників служб є, на думку респондентів, навіть більш позитивним.

Респонденти досить високо оцінили роботу своїх служб з внутрішньо переміщеними особами. Так, на запитання «Як Ви оцінюєте в цілому роботу з внутрішньо переміщеними особами Вашої організації?» жоден з опитаних не дав негативної оцінки її діяльності.

Рисунок 2. Розподіл відповідей на запитання «Як Ви оцінюєте в цілому роботу з внутрішньо переміщеними особами Вашої організації?» (абсолютне значення, n=32)

Високою виявилася й оцінка діяльності соціальної служби, яку пропонували виставити в балах за 10-ти бальною шкалою. Середня оцінка становила 9 балів.

Щодо задоволеності внутрішньо переміщених осіб послугами їх організації, більшість опитаних (22 особи) вважає, що вони «скоріше задоволені». Індекс, розрахований за відповідями працівників соціальних служб на запитання «Чи задоволені переселенці послугами Вашої організації?» становить 4,03.¹

В межах дослідження ми також намагалися з'ясувати, чи існують помилки «включення» та помилки «невключення» в діяльності соціальних служб міста, які надають послуги внутрішньо переміщеним особам із зони АТО. «Якщо допомогу отримує сім'я, яка насправді її гостро не потребує, маємо помилку «включення», що призводить до марного витрачання коштів на осіб, які не належать до найпріоритетніших груп; отже, на нужденних припадає менше коштів. Інша помилка відбувається тоді, коли не отримують допомоги ті, хто її потребує. Це називається помилкою «невключення» або неповним охопленням. Якщо ті, хто потребує допомоги, її не отримують, програма виявляється неефективною» [11, с. 149]. Згідно результатів опитування, такі помилки дійсно існують: 10 респондентів вважають, що послуги в їх організації отримують ті, хто не має на них права, та 13 відзначили, що соціальні послуги в їх організації отримують не всі внутрішньо переміщені особи, які їх потребують. В якості головних причин того, чому соціальні послуги отримують не всі внутрішньо переміщені особи, опитані найчастіше називали наступні: «не звертаються», «існує брак ресурсів та людей для надання кожному та охопту значної кількості потребуючих допомоги переселенців». Коментуючи ситуацію щодо отримання послуг тими переселенцями, які їх насправді не потребують, один з опитаних працівників соціальних служб відзначив, що «вони отримують послуги та повертаються в зону АТО».

Відносно високо був оцінений респондентами рівень поінформованості внутрішньо переміщених осіб про роботу їх організації: лише один респондент відзначив, що вони мають низький рівень поінформованості щодо діяльності його соціальної служби

Більшість респондентів (25 осіб) відзначила, що у внутрішньо переміщених осіб не виникає складнощів в отриманні соціальних послуг в їх організації. В той же час, ті, хто визнав наявність у переміщених осіб проблем в процесі отримання послуг в їх соціальній службі (це лише 5 осіб з 32), найчастіше в якості головних називали невідповідність послуг потребам переселенців, черги, а також бюрократизм, затягування з оформленням документів.

Половина опитаних визнала, що у працівників їх соціальних служб виникають складнощі в процесі роботи з внутрішньо переміщеними особами. Головними проблемами, які виникають на персональному рівні, більшістю були визнані наступні: значна кількість клієнтів та небажання переселенців щось робити самостійно, необхідність працівниками виконувати більше роботи та їх емоційне вигорання (рис. 3).

Слід також зазначити, що набір актуальних проблем дещо по-різному бачили працівники окремих соціальних служб. Так, наприклад, працівники районних управлінь праці та соціального захисту населення в якості головних проблем називали велику кількість клієнтів, а також конфліктну поведінку переселенців, які звертаються по допомогу, емоційне вигорання працівників, відсутність чітких стандартів в роботі,

¹¹ Індекс змінюється від 1 до 5, де 5 – «повністю задоволені», 4 – «скоріше задоволені», 3 – «у чомусь задоволені, а в чомусь – ні», 2 – «скоріше не задоволені», 1 – «повністю не задоволені».

необхідність виконувати більше роботи без додаткової винагороди. Працівники територіальних центрів найчастіше звертали увагу на такі проблеми в своїй діяльності, як утриманські настрої з боку внутрішньо переміщених осіб, а також недовіру з їх боку.

Рисунок 3. Проблеми, що виникають у працівників соціальної служби в роботі з внутрішньо переміщеними особами (абсолютне значення, n=32)

До головних проблем, які виникають в роботі з внутрішньо переміщеними особами на організаційному рівні (тобто рівні всієї організації) опитані віднесли наступні: відсутність необхідного фінансування, брак кадрів, відсутність чіткого правового механізму щодо роботи з цією групою населення.

Рисунок 4. Проблеми, що виникають у організації в роботі з внутрішньо переміщеними особами (абсолютне значення, n=32)

В якості головного способу вирішення проблем переважна більшість опитаних назвала розробку та здійснення комплексних програм на місцевому рівні.

Рисунок 5. Розподіл відповідей на запитання «Що необхідно зробити в м. Харкові для того, щоб покращити роботу з внутрішньо переміщеними особами?» (абсолютне значення, n=32)

Висновки. Таким чином, як свідчать отримані дані, соціальні служби міста Харкова опинилися в складній ситуації. З одного боку, в них збільшився об'єм роботи, дещо змінилася специфіка діяльності у зв'язку з необхідністю надавати нові послуги та працювати з новою групою клієнтів. З іншого боку – додаткового фінансування переважна більшість з них не отримала. *В такій ситуації, на нашу думку, актуальності набувають наступні напрями подальших соціологічних досліджень:*

- вивчення інформаційних потреб працівників соціальних служб міста для здійснення ефективного соціального обслуговування нової групи клієнтів та надання їй нових соціальних послуг;
- вивчення ефективних практик співпраці державних та комунальних служб міста з волонтерами міста з метою їх подальшого розповсюдження;
- вивчення ефективних практик отримання додаткового фінансування окремими державними та комунальними службами міста (благодійної допомоги від українських та закордонних донорів) з метою їх подальшого розповсюдження.

Окремі працівники соціальних служб міста визнали наявність проблем в доступності послуг своєї соціальної служби (помилки «включення» та помилки «невключення»). *Це в свою чергу дозволяє нам висунути гіпотези, що в діяльності державних та комунальних соціальних служб міста мають місце ситуації, коли певні соціальні послуги отримують ті категорії внутрішньо переміщених осіб, які не мають на них права (помилки «включення») та не отримують соціальні послуги ті категорії, які мають на них право (помилки «невключення»). Важливим завданням у цьому зв'язку бачимо перевірку цих гіпотез.*

Більшість опитаних не бачить ніяких складнощів у внутрішньо переміщених осіб в отриманні соціальних послуг у їх організації. Ті ж, хто такі складнощі побачив, віднесли до них невідповідність послуг потребам переміщеним особам, черги, а також бюрократизм, затягування з оформленням документів. У зв'язку з цим, на нашу думку, подальшого вивчення потребує відповідність соціальних послуг, які надаються спеціалізованими державними та комунальними службами міста, реальним потребам різних категорій внутрішньо переміщених осіб та ін.

Половина опитаних визнала наявність у працівників їх соціальної служби складнощів в процесі роботи з внутрішньо переміщеними особами, а саме: значна кількість клієнтів та небажання переселенців щось робити самостійно, необхідність виконувати більше роботи працівниками служб та їх «емоційне вигорання». *Таким чином, ми можемо висунути припущення про поширення серед внутрішньо переміщених осіб в м. Харкові пасивних моделей поведінки щодо вирішення проблемної ситуації в якій вони опинилися. Крім того, ми можемо також висунути гіпотезу про поширення «емоційного вигорання» серед працівників соціальних служб, які працюють з внутрішньо переміщеними особами. Ці гіпотези*

потребують подальшої перевірки, а в разі підтвердження – також розробки певних заходів, які можна було б запропонувати соціальним службами міста.

До головних проблем, які виникають в роботі з внутрішньо переміщеними особами на організаційному рівні, опитані віднесли відсутність необхідного фінансування, брак кадрів, відсутність чіткого правового механізму щодо роботи з цією групою населення.

В якості головного способу вирішення названих проблем більшість опитаних назвала розробку та здійснення комплексних програми вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб на місцевому рівні. Крім того, переміщені особи, на їх думку, потребують певних додаткових соціальних послуг та організацій, через які вони надаватимуться (наприклад, консультаційні пункти, соціально-реабілітаційні центри). *У зв'язку з тим, що серед опитаних переважала думка про необхідність запровадження в місті комплексних програм вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб, подальшого вивчення, на нашу думку, потребують уявлення про них працівники соціальних служб міста.* Слід також додати, що аналогічний висновок про необхідність розробки комплексних програм для вимушених переселенців був зроблений також в межах інших соціологічних досліджень [10].

Література:

1. Горшков М. К. Прикладная социология : Учебное пособие для вузов / М. К. Горшков, Ф. Э. Шереги. — М., 2003. — С.14.
2. Государственные службы социальной помощи // Энциклопедия социальной работы. Т.1. – М., 1994-1995. – С.150-155.
3. Дослідження «Оцінки потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні» [Електронний ресурс] // ГО «Український інститут соціальних досліджень імені О. Яременко». – Режим доступу до ресурсу: <http://www.uisr.org.ua/news/104.html>
4. Досліджено стан забезпечення права на медичну допомогу для переселенців [Електронний ресурс] // Інформаційний портал «Медичні послуги вимушеним переселенцям». – Режим доступу до ресурсу: <http://khisr.kharkov.ua/index.php?id=1430389865/>
5. Звіт за результатами дослідження «Проблеми адаптації та працевлаштування впо на Луганщині [Електронний ресурс] // Міжнародний фонд "Відродження». – Режим доступу до ресурсу: http://www.irf.ua/content/files/zvit_monitoring.pdf
6. Пантелеева Т. С. Экономические основы социальной работы: Учеб.пособие для студ. высш. уч.заведений / Т. С. Пантелеева, Г. А. Червякова. – М. : Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 1999. – 160 с.
7. Попередній аналіз та оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [Електронний ресурс] // Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). – Режим доступу до ресурсу: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/1232/IDPUKR.pdf>
8. Презентація дослідження "Проблема вимушених переселенців з Криму: інтеграція та адаптація" [Електронний ресурс] // Дослідницький центр SPHERA. – Режим доступу до ресурсу: <http://soc-sphera.com/novini/28-prezentatsiya-doslidzhennya-problema-vimushenikh-pereselentsiv-z-krimu-integratsiya-ta-adaptatsiya>
9. Результати анкетування переселенців щодо проявів дискримінації на Харківщині [Електронний ресурс] // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступу до ресурсу: <http://khpg.org/index.php?id=1426109999>
10. Результати дослідження вимушених переселенців в Україні було презентовано на круглому столі [Електронний ресурс] // Інститут економіки та прогнозування НАН України. – Режим доступу до ресурсу: http://f.ief.org.ua/Konf_Val_14.htm
11. Скуратівський В. А. Основи соціальної політики : Навчальний посібник / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. – К. : МАУП, 2002. – С. 149.
12. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист.наук проф. Е. И. Холодовой – М. : Юрист, 2000. – 424 с.
13. Спікер П. Соціальна політика : теми та підходи / П. Спікер. – К. : Фенікс, 2000. – 383 с.
14. Сурмин Ю. П. Методология и методы социологических исследований : Учебное пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. — Учеб. пособие. — К. : МАУП, 2000. — С.77.

«SOCIOПРОСТІР: the interdisciplinary online collection of scientific works on sociology and social work», № 6 (2017)

«SOCIOПРОСТІР: междисциплинарный электронный сборник научных работ по социологии и социальной работе», № 6 (2017)

«SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», № 6 (2017)

15. Тихонова Е. В. Методология и методы социологического исследования : Учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / Е. В. Тихонова. — М. : Издательский центр «Академия», 2012. — С. 16.

16. Україна: внутрішньо переміщені особи. 14 серпня 2015 року [Електронний ресурс] // Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). — Режим доступу до ресурсу: <http://unhcr.org.ua/uk/novini/novyny/1232-litsa-peremeshchennye-vnutri-strany>

17. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) [Електронний ресурс] // Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). — Режим доступу до ресурсу: <http://unhcr.org.ua/uk/>

18. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы / В. А. Ядов. — М. : Издательство «Самарский университет», 1995. — С. 64-66.